

Allah Lafzıyla Eşanlamlı Kelimeler -Elmalılı'nın Yönlendirmeleriyle Yunus Emre'nin *Divân*'ı Özelinde Bir İnceleme-

The Words Synonymously with the Word Allah -A Review in the Context of Yunus Emre's *Divân* with the Guidance of Elmalılı-

Ömer MÜFTÜOĞLU^a

^aEskişehir Osmangazi Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Tefsir ABD,
Eskişehir, Türkiye

Received: 28.03.2022

Received in revised form: 28.08.2022

Accepted: 15.09.2022

Available online: 25.10.2022

Correspondence:
Ömer MÜFTÜOĞLU
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Tefsir ABD,
Eskişehir, Türkiye
omuftu@gmail.com

ÖZ Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de kendisini "Allah" kelimesiyle tesmiye etmiştir. "Allah" denildiğinde kimsenin aklına Allah-ı Azimüşşân'dan başkası gelmez. Bu lafız Onun hâs ismidir. Tanrı, İlah, Ma'bud, Mevlâ ve Hüdâ gibi kelimeler bazen Türkçede Allah lafzıyla eşanlamlı kullanılmaktadır. Mevcut durum böyle iken, bu kelimeler gerçekten Allah lafzının eşanlamlıları mıdır? sorusuna Elmalılı'nın da içlerinde olduğu pek çok âlim, "değildir" cevabını vermişlerdir. İlk harfleri büyük yazılan bu kelimelerin hiçbiri, özellikle de Tanrı kelimesi, Allah lafzını kastederek onun yerine kullanılsa da hâs isim olarak eşanlamlı değildir. Bunun yanında Elmalılı, değişik dillerde Allah lafzının ism-i hâssını bulmanın mümkün olduğu görüşündedir. Türkçede ism-i hâs olan bu eşanlamlı kelimenin hangisi olduğu Yunus Emre'nin *Divân*'ında araştırılmıştır. Zira Yunus Emre din dilindeki başka özel isimlerin halk dilindeki eşanlamlılarına dizelerinde yer vermiştir. Bu araştırma sonunda Çalab kelimesinin *Divân*'da Allah, Tanrı, İlah, Mevlâ gibi kelimelerden çok daha fazla ve Allah lafzıyla hâs isim kategorisinde eşanlamlı kullanıldığı görülmüştür. *Divân*'da Çalab kelimesinin bütün kullanımları dikkate alınmış, kelimenin geçtiği dizeler konu itibarıyla tasnif edilerek on üç alt başlık altında tek tek incelenmiştir. Bu inceleme neticesinde Allah lafzıyla eşanlamlı kullanılan özellikle Tanrı kelimesinin bir hâs isim olarak Lafzatullah'ın eş anlamlısı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bundan dolayı Tanrı kelimesinin Allah lafzıyla birebir eşanlamlı sanılıp özellikle dinî içerikli yazı ve eserlerde kullanılmasının geleneğe uygun, bilimsel, haklı ve doğru bir tutum olamayacağı ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Allah; Çalab; Yunus Emre; Tanrı; İlah; Hâs İsim

ABSTRACT Allah Ta'ala has referred to himself by the name of "Allah" in the Qur'an. It is His proper name. When said, "Allah," no one thinks of anyone but Allah Azimushan. The words God, Ma'bud, Mewlâ and Hüdâ are sometimes used synonymously with the word Allah in Turkish. To the question of whether these words really synonymous with the word Allah, many scholars, including Elmalılı gave the answer "not". None of these words with capital letters, especially the word God, it is not a synonym for Allah although it is used in place of that word. Elmalılı believes that it is also possible to find the separate names of the words of "Allah" in different languages. The meaning of this synonym word, which is unique in Turkish, has been researched in Yunus Emre's *Divân*. Because Yunus Emre gave place to synonyms of other proper nouns in the language of religion in his verses. At the end of this research, it has been that the word Çalab is used much more often in the *Divân* than words such as Allah, God, İlah, Mewlâ, and synonymous with the word Allah in the category of specific names. All uses of the word Çalab in the *Divân* were taken into account. The lines in which the word were classified and examined one by one under thirteen sub-headings. As a result of this examination, it has been concluded that the word God, which is used synonymously with the word Allah, is not a synonym for Lafzatullah as a proper noun. For this reason, it should be stated that the word "God" is thought to be synonymous with the word "Allah" and that its use, especially in religious writings and texts, cannot be a traditional, scientific, just and correct attitude.

Keywords: Allah; Çalab; Yunus Emre; God [Tanrı]; God [İlah]; Proper Name

EXTENDED ABSTRACT

Allah Ta'ala has referred to himself by the name of "Allah" in the Qur'an. That is why It is His proper name, not a derived name. It cannot be made dual or plural, and it cannot be a name for any other entity. Moreover, when said, "Allah," no one thinks of anyone but Allah Azimushan. Elmalılı believes that it is also possible to find the separate names of the words of "Allah" in different languages. However, Elmalılı does not consider the names "God [Tanrı]" and "Huda" to be a name like a phrase "Allah". He indicates that these two names are appellative names such as "God [İlah]", "Lord [Rab]", and "God [Mabud]". This orientation of Elmalılı makes it clear that the word God, written with the first letter uppercase, cannot be a synonym of Allah as a given name in Turkish, as well as brings to mind the question of whether there was a synonymous word of Allah in the proper name category in the old days, whether it was used colloquially. When we continue this quest in the *Divan* of Yunus Emre, the word *Çalab* appears, used synonymously with Allah as a proper name.

There was great difficulty in using the word Allah in writing and daily language in our country between 1930 and 1950, and the word "God" had been used instead of "Allah," as if it were synonymous. This insistence continued until 1950 and gave similar thoughts to the next period, despite the opinion of the leading scholars, especially the authors of Translation and Tafsir such as Elmalılı, Omar Reza Doğrul, and Hasan Basri Cantay. Some continued to use God persistently instead of Allah, while some never tried to use God. In the article of *Çalab* in the Islamic Encyclopedia prepared and published by Türkiye Diyanet Foundation, it is written that the synonym of the word Allah is "God [Tanrı]" and the synonym of the word Lord [Rab] is "Çalab".

Conducting a study taking into account the *Divan* of Yunus Emre has allowed approaching the issue from a historical perspective. It has been detected that Yunus Emre used synonyms instead of some specific names in the language of religion, including the word Allah, in *Divan*. The words "Flying" instead of "Heaven", "Tamu" instead of "Hell", "Fairy" or "Ferishtah" instead of "Angel" are among these identified synonyms.

The word *Çalab* was used synonymously with the word Allah as a proper name, and it has been understood that the opinion in the article of the Encyclopedia mentioned above was incorrect when considering Yunus Emre's *Divan*.

The opinion that the word Allah cannot be replaced by a word that completely covers the meaning of this phrase has been strongly prevailing since the first period in Islamic tradition. Of course, no word is entirely synonymous with the word Allah. The word God [Tanrı], on the other hand, cannot be a noun synonymous with the word Allah as a proper name, such as God [İlah], Lord [Rab], Mabud, and others. Because it is known that the word [God] brings to mind a great, sublime being that evokes the sky, reminds of what is in the sky. In fact, Allah is not in the sky; He is exalted in space. The other mentioned words can also bring to mind other beings other than Allah Ta'ala when they are heard.

The word *Çalab* has no other connotation than Allah Ta'ala, and in the literature, after the Turks accepted Islam, the word was preferred instead of Allah as a proper name; for instance, in Yunus Emre's *Divan*. It is believed that this study makes a sincere contribution to the opinion that the word God [Tanrı] cannot be used instead of Allah as a proper name by examining Yunus Emre's *Divan*.

1. GİRİŞ

Varlıklarla doğru iletişim kurabilmek için onları tanımak son derece önemlidir. Akli ermeye başlayan çocuğun varlıkları isimlendirmesi, ya kendi çabasıyla isim türetmesi ya da o varlıklara önceden verilen isimleri öğrenmesiyle olur. İsimlendirme kendi çabasıyla olacaksa eğer çocuk, tanışma şekline ya da tanışmadan sonraki ilişki biçimine göre çevresindeki varlıklara isim verir.¹ Önceden o varlıklara verilen isimleri öğrenmek ise biraz zaman alır. "Bir şeyin nasıl isimlendirilmesi gerektiği kısmen, kişinin onu ne için kullanmaya niyetli olduğuna veya ona karşı benimsediği belli bir bakış açısına bağlıdır."² Bu yüzden varlıklara isim verilirken doğru kelimeler kullanılmalıdır.³ Allah Teâlâ'nın ilk insana isimleri öğretmesi⁴ insanlığa fevkalade bir destektir. Peygamberlerin isim verme konusunda insanlığa tarih boyunca ciddi katkıları olmuştur. Bu hususta Hz. İbrahim'in yeri ayrıdır. O, "kav-

¹ Bu konuda bk. Elvan Karacan, "Bebeklerde ve Çocuklarda Dil Gelişimi", *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 2000, c. 3, sayı: 4, s. 263.

² John C. Condon, *Kelimelerin Büyülü Dünyası*, çev. Murat Çiftkaya, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s.48.

³ Bu konuda bk. Harun Çağlayan, "Rasyonalizm Bağlamında Dilbilim ve Din Dili İlişkisi", *Ekev Akademi Dergisi*, 2014, sayı: 58, s. 44; Cemal Ağırman, "Ad Koyma ve Hz. Peygamber'in İsimlere Karşı Tutumu" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 2, s. 142; Ferruh Kahraman, "Hz. Adem'e Öğretilen İsimler ve Bu İsimlerin Kültürle İlişkisi", *Edebali İslamiyat Dergisi*, 2020, c. 4, sayı: 2, s. 17-18.

⁴ Bakara 2/31.

minin inkâr ve zulüm kalıplarından vahyin desteğiyle kurtulmuş, (doğru) kelime ve kavramların hâkim olduğu evrensel bir dünyanın insanlarına önderlik yapmıştır.”⁵

Bazı varlıklara birden fazla isim verilmiştir. Birbirinden farklı isimler, varlıkların farklı yönlerini ve kişilerin onlarla farklı tecrübelerini yansıtır. Birilerinin türettiği ismi doğuran süreci yaşamayan diğerleri, kendi ilişki biçimleri üzerinden başka bir isim türetme ihtiyacı hissetmiş olabilirler.⁶ Allah Teâlâ dışındaki varlıklar için birden çok ismin türetilip kullanılması böyle açıklanabilir. Rabbimiz Teâlâ’ya, Allah lafzının dışında bir isimle seslenmek de bir insanın buna ihtiyaç duymasıyla ilişkilendirilebilir. Kur’ân-ı Kerim’de 980 defa geçen Allah lafzı, bir ihtiyaca binaen üretilmiş, türev bir isim değildir.⁷ Allah Teâlâ’nın bilinen ve Kur’ân’da da geçen⁸ diğer isimleri, kuluyla ilişki biçimlerini yansıtan türevler sayılabilir.

İsimlendirmenin nasıl yapıldığına dair Cumhuriyet dönemi ilk resmi Türkçe tefsirin sahibi Elmalılı (öl.1942), şunları söyler: “Bir zihni kavram önce insanın zihninde doğar ve sonra bu kavramın yaşanan hayattaki karşılığı bulunur. Eğer isim önce bir zihni kavram sonra da o kavram vasıtasıyla gerçek zâta verilmiş bir ad ise özel isimdir (ism-i hâs). Zihni bir kavram olmaksızın belli bir gerçekliğe (zâta) işaret ediyorsa bu durumda alem isim olmaktadır.”⁹

İnsanın yaratılış kodlarında başka kavramlar gibi Allah kavramı da vardır. Hepimiz bu kavrama doğuştan sahibiz. Çevremizi, varlık âlemini fark etmeye başladıkça zihnimizdeki kavramların karşılıklarını bulur ve onları tanımaya başlarız. Zihnimizdeki kavramların doğru adlarını öğrendiğimizde onlarla doğru ilişkiler kurabiliriz. “Düşüncenin çözümlenmesi”¹⁰ diye tarif edilen dilde, bir kavramın en baştan yanlış adlandırılması, sonrasında onunla yanlış ilişkilerin ortaya çıkması gibi bir tehlikeyi beraberinde getirir. Bu yüzden varlıkların adlandırılmasında keyfilğe yer yoktur. Allah Teâlâ, söz konusu olduğunda Vâcibu’l-Vücûd olan bu varlığın ad(lar)ı, kendi ne koyduysa o(nlar) olarak kabul edilmelidir. İhtiyacı karşılamadığı yahut başka bir gerekçeye dayandırılarak farklı isimlendirmeler yapılmamalıdır.

Allah lafzı, bu lafızla kastedilen Zât-ı Zülcelâl’in dışında başka hiçbir varlığa ad olmamıştır.¹¹ Bu yönüyle Allah Teâlâ’nın “azîm”¹² ve “hâs ismi”dir.¹³ O’nun bir adaşı yoktur. Bu ayrımı pek çok müfessir tarafından dile getirilmiştir.¹⁴ Bunlardan özgün bir örnek olarak Elmalılı, Allah lafzıyla ilgili şunları söyler:

⁵ Şaban Ali Düzgün, “İsimler”den Kelimeler’e: Âdem’den İbrahim’e İnsan Zihninin Tekâmülü”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, c. 9, sayı: 1, s. 3.

⁶ Farklı ontolojik görüşlerin Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi diğerinden farklı bir biçimde düşünmesinin farklı tanrı algularını ortaya çıkardığı hususunda bk. Mehmet Evkuran, “İslâm Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru”, *İslâmi İlimler Dergisi*, 2007, c. 2, sayı: 1, s. 49.

⁷ Râzî’nin (öl.606/1210) ilgili cümlesi şöyledir: “Bize göre tercihe şayan olan Allah lafzının kesinlikle hiçbir şeyden türememiş olmasıdır...” Allah lafzının kökenine, istikakına dair görüşler ve bunların değerlendirmeleri için bk. Fahrüddin Râzî, *Mefâtiḥu’l-ğayb*, Dârü’l-Fikr, Beyrut 1981, 1/62; Ayrıca bk. Beydâvî (öl.685/1286), *Envâru’l-tenzil ve esrâru’l-te’vil*, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, Muhammed Ahmed el-Etraş, Dârü’l-Reşid-Mu’essesetu’l-İmân, Beyrut 2000, 1/10-11; İbn ‘Âşûr, Muhammed et-Tâhir (öl.1393/1973), *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, ed-Dârü’t-Tünisiyye, Tunus 1984, 1/165.

⁸ Örnek ayetler için bk. Meryem 19/ 65; Tâhâ 20/ 14.

⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, 1/21.

¹⁰ Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul 1994, s. 125.

¹¹ Muhammed b. Cerir Taberî, (öl.310/923), *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili’-Kur’ân*, thk. ‘Abdullâh b. ‘Abdulmuhsin et-Turkî, Dârü Hecr, Kahire 2001, 1/121; Ferrâ’ Begavî, (öl.516/1122), *Me’âlimu’l-tenzil fi tefsiri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed ‘Abdullah en-Nemir, ‘Uşman Cumu’a Dumeiryiye, Süleymân Musallem el-Harâş, Dârü Taybe, Riyad 1409/1989, 1/ 50; Muhammed b. Ahmed Kurtubî, (öl.671/1273), *Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. ‘Abdullâh b. ‘Abdulmuhsin Turkî, Mu’essesetu’l-Risâle, Beyrut 2006, 1/157.

¹² İbn Ebi Hâtim (öl.327/938), *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-azîm*, thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetu Nizâr Muştâfâ el-Bâz, Riyad 1997, 1/ 25.

¹³ Zemahşerî’nin (öl.538/1144), Allah isminin ma’bud-u Hakk’ın özel ismi olduğunu, O’ndan başkasına bu ismin verilemeyeceği görüşü hakkında bk. Zemahşerî, *el-Keşâf ‘an hakâiki’l-tenzil ve ‘uyûni’l-eğâvil fi vucûhi’l-te’vil*, thk. ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd-‘Alî Muhammed Mu’avvad (Riyad: Mektebetu’l-‘Ubeykân, 1998), 1/16, Lafzatullah’ın âm değil hâs isim olduğu ve bu ism-i celil’in Allah’tan başkasına itlak edilemeyeceği ve bu mabuddan başkasının gerçek ma’bud olamayacağı açıklamaları için bk. Ebu’s-Su’ûd (öl.982/1574), *İrşâdu’l-âkâli’s-selim ilâ mezâyâ’l-kitâbi’l-kerim*, thk. ‘Abdulkâdir Ahmed ‘Aḫā’, Mektebetu’l-Riyâdî’l-Ḥadîse, Riyad t.y., 1/ 11.

¹⁴ Mâturîdî (öl.333/944), *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, thk. Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul 2005-2010, 1/12; Mâverdi (öl.450/1058), *Nuket ve’l-uyûn*, thk. Seyyid b. ‘Abdilmaşûd b. ‘Abdurrahîm, Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye-Mu’essesetu’l-Kutubi’s-Şekâfiyye, Beyrut t.y., 1/50; Vâhidî (öl.468/1076), *Tefsîru’l-basîḥ*, thk. Farklı Muhakkikler, Câmi’atu’l-İmâm Muhammed b. Su’ûd el-İslâmiyye-İmâdetu’l-Bahşi’l-İlmî, 1430/2009, 1/454-455.

“Binaenaleyh ism-i hâssının ikili ve çoğulu da yoktur. O halde ancak teaddüd-i esma (=aynı varlığa birden çok isim vermek) caizdir. Hatta ism-i hâssı bile teaddüd edilebilir ve değişik dillerde Allah'ın ayrı ayrı ism-i hâssını bulmak mümkündür. Ancak “Tanrı”, “Hüda” isimleri “Allah” gibi ism-i hâs değildir, “ilah”, “rab” ve “mabud” gibi ism-i âmdır.”¹⁵

Elmalılı'nın bu hassas ayırımı çok isabetli ve kıymetlidir. Allah isminin yerine kullanılan ve eşanlımlı kabul edilen kelimelerin cins isimler değil, ism-i hâs kategorisinde eşanlımlı olması gerekir. Yoksa bir varlığın özel ismi varken ve bu özel ismin kullanımı zor değilken onun yerine cins ismi kullanmak, sıradan bir eşanlımlı tercihi değildir. Diğer taraftan özel ismi olan bir varlığa cins ismiyle hitap etmek, “tanrı” kelimesi özelinde değerlendirilirse eğer; “her ferdin kendi kişiliği, karakteri, ilgisi ve yaşantısı ile tanrıyı algılayıp kendine göre tanımlaması ve böylece bireysel öğeleri kendi zihninde ürettiği tanrıya yüklemesi sorununun”¹⁶ gündeme getirir. Bu da hayatta önemli bir boşluk oluşturur. Allah kavramının kapsadığı alanı aynı kuşatıcılıkla kapsamayan başka herhangi bir isim, kişinin Allah'a olan ihtiyacını gidermez. Buna rağmen Allah Teâlâ için farklı dillerde farklı kelimeler türetilmiş ve kullanılmıştır.

İsm-i hâssı olan bir varlığa eşanlımlı başka isimler üretilmesine değinen Elmalılı, farklı dillerde bunların örneğini bulmanın mümkün olduğunu söyler. Allah'la daha yakın, daha samimi şekilde irtibata geçmek isteyenler ism-i hâssının yerine ikame edilebilecek kendi türettikleri başka isimlerle Allah'ı anmayı tercih etmiş olabilirler. Türkçede de Allah lafzıyla eşanlımlı kullanılan bazı kelimeler vardır.

Elmalılı'nın izahları, dilimizde Allah lafzıyla eşanlımlı kullanılan kelimelerin özellikle de Tanrı lafzının isabeti ve haklılığı konusunu düşündürmüş ve böyle bir çalışmayı başlatmıştır. Yunus Emre'nin *Divâm*, söz konusu kelimelerin ama özellikle Tanrı lafzının tarihi tecrübedeki kullanımlarını ortaya çıkartabilmek üzere seçilmiştir. Çalışmanın amacı Türkçede, tarihsel tecrübeyi de dikkate alarak, Allah lafzıyla eşanlımlı kullanılan kelimelerin tespitini ve değerlendirmesini yapmaktır. Bu amaca yönelik olarak Yunus Emre'nin *Divâm* baştan sona okunarak Allah lafzıyla eşanlımlı kullanılan kelimeler belirlenmiştir. Bunlar arasında Çalab kelimesi bariz şekilde öne çıktığı için bu kelimeye yoğunlaşmıştır. *Divânda* Allah lafzıyla eş anlamlı kullanılan bütün kelimeler, geçtikleri dizelerle birlikte çalışmada ele alınmış ve Çalab kelimesinin geçtiği bütün dizeler konularına göre tasnif edilip incelenmiştir.

2. ALLAH LAFZIYLA EŞANLAMLIL KULLANILAN KELİMELER

Türkçede Allah lafzıyla¹⁷ eşanlımlı kullanılan kelimeler dendiğinde ilk akla gelenler Tanrı ve Hüda kelimeleridir. Yazı dilinde -muhtemelen- Türkçe olmasından dolayı “Tanrı”¹⁸, Farsça kökenli Hüda'dan¹⁹ daha fazla tercih edilmiştir. Bu konudaki tartışma; gök, sema, ulu büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi çağrışımları da olan “Tanrı” kelimesinin,²⁰ Allah lafzı yerine kullanılıp kullanılmayacağı, her iki kelimenin anlamdaş olup olmadığı üzerine yoğunlaşır.

¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/24.

¹⁶ Asım Yapıcı, “Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anlamalara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2004, c.2, sayı: 7-8, s. 173.

¹⁷ Allah lafzının etimolojisiyle ilgili olarak bk. Halil b. Ahmed (öl.175/795), *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. 'Abdulhamid Hindâvi, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2003, “elh”, s. 82; İbn Dureyd (öl.321/933), *Cemheratu'l-Luğa*, thk. Remzi Munir Be'albeki, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1987, “elh”, s. 1084; Sahib b. 'Abbâd (öl.385/995), *Muhit fi'l-Luğa*, thk. Muhammed Hasan, Matba'atu'l-Meârif, Bağdat 1975, “elh”, s. 64-65; İsmâ'il b. Hammâd Cevherî (öl.400/1009'dan sonra), *Sihâh*, thk. Ahmed 'Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1984, “elh”, 6/2223; İbn Manzûr (öl.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr vdğr., Dâru'l-'Me'ârif, Kahire t.y., “elh”, 1/114-116.

¹⁸ Tanrı kelimesinin kökeni ile ilgili bk. Besim Atalay, *Divân-ı Lügâti't-Türk Dizini*, TTK Yayınları, Ankara 1986, “tenğri”, s. 600; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, “tenğrilik”, s. 429.

¹⁹ Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe Lügat*, MEB Yayınları, İstanbul 1996, “hüdâ”, 2/763.

²⁰ Atalay, “tenğri”, s. 600.

Allah Teâlâ için “ilah”, “rab”, “hüda” ve “mabud” isimleri gibi “tanrı” kelimesi de cins isimdir, ilk harfi büyük yazılarak Allah ismi yerine Türkçede kullanılır. Özellikle dinî nitelikli çalışmalarda Tanrının Allah adı yerine kullanılması doğru bulunmamıştır. Özellikle Cumhuriyet’in ilk döneminde yazılan meallerde bu tartışma yapılmış ve Tanrı kelimesinin kesinlikle Allah lafzının yerini tutmadığı hususunda görüş birliğine varılmıştır.²¹ Kendi dönemindeki dayatmaları da dikkate alan Elmalılı, dinî metinlerde Allah isminin “Tanrı” kelimesi ile tercüme edilmesine kesinlikle karşı çıkmıştır.²²

“Allah” ismini kasten terk ederek yerine başka bir isim vermek İslam geleneğinde de asla caiz görülmemiştir.²³ Zira bir varlığı, bir şahsı, hakikat ve mahiyet bakımından benzerlerinden ayırmak için ona özel bir isim verilir. Allah Teâlâ, bu iki yönden zaten benzeri olmayan bir varlık olduğu için ona kendi isminin dışında başka bir özel isim vermeye kalkışmak asla hoş görülmez.²⁴ Bir varlığa duyular ve akıl yoluyla işaret etmek için de özel isim verilebilir. Allah Teala’ya işaret etmek imkansız olduğu için O’na özel bir isim (alem) verilmesi de imkansızdır.²⁵

Herhangi bir kasıt olmaksızın günlük konuşmalarda, bazı şiirlerde, hatta Süleyman Çelebi’nin *Mevlid*’inde,²⁶ “Tanrı” kelimesinin Allah lafzı yerine kullanıldığı da bir vakiadır. “Tanrı” kelimesinin Allah lafzının yerine zorunlu kullanılması ve Allah demenin yasaklanması denemeleri bu topraklarda yapılmıştır. Uzun yıllar sert önlemlerle sürdürülen bu dayatma, tanıklarının anlatımıyla hafızalarındaki yerini korumaktadır. 1930’lardan başlayıp 1950’ye kadar süren dönemde “Allah” lafzını, basılan kitaplarda,²⁷ hitabelerde, halka açık konuşmalarda kullananlara soruşturma açılmış, Allah yerine Tanrı demeyenler mahkemelerde yargılanmışlardır. Anılan dönemde ezanlar da Türkçe çevirisiyle okunmuştur.²⁸ O yıllardaki katı tutumun sonradan gevşetilmiştir. Kaleme aldıkları tefsirde sıra bu konuya geldiğinde tercihlerini ifade eden Cerrahoğlu ve Koçyiğit şunları söyler:

“Batıl da olsa müşriklerin kendileri için edindikleri ilahların çokluğu ve kendisine kutsiyet atfedilerek tapınılan her şeye “ilah” denilmesi, bu kelimenin cins isim olduğuna delalet eder. Esasen “ilah” kelimesinin çoğul yapılarak “ilahlar” denilebilmesi de bunu gösterir. (...) İlah kelimesinin Türkçe karşılığı olan “Tanrı” kelimesi de böyledir. O da “ilah” kelimesi gibi cins isimdir. Tanrı, tanrıça, tanrılar şeklinde müzekker, müennes ve çoğul olarak kullanılır. Eski Mısır veya Yunan tanrı ve tanrıçaları tarihte şöret

²¹ Bu meallere örnek olarak bk. Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Elif Ofset, İstanbul 1990, s. 12, 8. Dipnot.

²² Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/25.

²³ Mâverîdî, *Nuket ve’l-uyûn*, 1/50; Râzî, *Mefâtihü’l-ğayb*, 1/159.

²⁴ Allah’ın tek ve benzersiz olduğu inancını zedelememek için O’nun zatına herhangi bir kavram nispet etmeme görüşünü savunan Mutezile ekolü ve İslam filozofları hakkında bir değerlendirme için bk. İbrahim Coşkun, “Muhyiddin İbn Arabî’nin Felsefesinde “Allah” Mefhumu”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-1)*, 2008, c. 9, sayı: 21, s. 119.

²⁵ Râzî, *Mefâtihü’l-ğayb*, 1/164. Ayrıca bk. 1/120-121.

²⁶ Rifat Atay-Esra Çiftçi, “Din Dili Çerçevesinde Süleyman Çelebi’nin Mevlid’inde Tanrı Kavramının Serüveni”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 44, s. 294-296.

²⁷ İlk baskısı üç cilt olarak İstanbul’da Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi tarafından 1934’te Kur’an metnine yer verilmeden yapılan Ömer Rıza Doğrul’un (ö.1952) kaleme aldığı Kur’an Tercüme-Tefsiri’nin tam adı *Tanrı Buyruğu Kur’ân-ı Kerîm’in Tercüme ve Tefsîr-i Şerîf*’dir. Latin harfleriyle basılan ilk Türkçe Kur’an tercümelerinden biri olan bu mealde Ömer Rıza Doğrul, Türkçemizdeki “Tanrı” kelimesinin Allah lafzının karşılığı olamayacağını, bu kelimenin ancak mâbud ve ilah kelimelerine karşılık sayılabileceğini belirtmesine (1/10 2. dipnot) ve ilk baskının önsözünü “Allah’tan muvaffakiyet dileyerek Tanrı Buyruğu’nu kâriyerime takdim ediyorum” cümlesiyle bitirmesine rağmen eserine bu ismi vermiştir ve mealin çeşitli yerlerinde Allah lafzı yerine Tanrı kelimesini kullanmaktan çekinmemiştir. (Örnek kullanımlar için bk. 1/ LXXXVII, LCIX, CI, CXIV, 50, 56; Sayfa numaraları 1955’te yapılan üçüncü baskıdan verilmiştir.) Ayrıca bk. Ali Akpınar, “Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) ve Tefsîre Katkısı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c. 6, sayı: 1, s. 17-36; Aynı dönemlerde yazılmış başka meallerde Allah lafzı, bir eşanlamlı kelime ile çevrilme ihtiyacı hissedilmeden aynen kullanılmıştır. Allah lafzının Kur’an’ın mevcut tertibinde ilk geçtiği Bakara sûresinin 7, 10, 15, 17 ve 19. ayetlerinin çevirileri üzerinden bir karşılaştırma yapıldığında bu durum rahatlıkla görülebilir. Örnek olarak bk. Mehmet Akif Ersoy, *Kur’an Mealî*, nşr. Recep Şentürk - Asım Cüneyd Köksal Mahya Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 8-9; Hüseyin Kâzım Kadri, *Nürü’l-Beyân*, nşr. Ömer Mahir Alper, Vadi Yayınları, İstanbul 2019, s. 2-3.

²⁸ Ezanın Türkçe çevirisinin okunduğu yıllarla ilgili son yıllarda yapılmış bazı çalışmalar vardır. Örnek olarak bk. Hasan Hüseyin Ceylan, *Tanrı Uludur’dan Allahüekber’e Giden Yol*, İstanbul Dünyabizim Yayınları, 2020, Muhittin İmli, “Cumhuriyetin Millî Kimlik İnşası ve Dil Özelinde Dini Reformasyon Çabaları”, *Dini Araştırmalar*, 2019, c. 22, sayı: 56, s. 423-424; Ali Dikici, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı:10, 2012, s. 82-84; Mustafa İsmet Uzun, “İstanbul ve Ezan”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, 5/376-379.

kazanmıştır. Böyle olunca, en aşağı yaratıkların cinsine delalet etmek için kullanılan tanrı kelimesini, her türlü noksan sıfatlardan münezzeh, yegâne yaratıcı ve yegâne mabud olan Allah adının karşılığı olarak kullanmak büyük bir hata ve cür'ettir.”²⁹

Bu tartışmaların yapıldığı dönemden yüzyıllar önce Yunus Emre'nin veya başkalarının lafzattullah yerine Tanrı kelimesini kullanırken herhangi özel bir kastının olmadığı aşikârdır. Örnek olarak Karahanlılar döneminde 734/1333 yılında Şirazlı Muhammed b. el-Hacc Devletşah tarafından yazılmış, Kur'an-ı Kerim'in kelime kelime tam tercümesinde Fatiha sûresinin başındaki Besmelede geçen Allah kelimesi “Ugan” kelimesiyle karşılanmıştır.³⁰ Harezmi Sahası (Süleymaniye Nüshası) olarak bilinen³¹ satır arası Kur'an Tercümesi'nde ise Fatiha sûresinin başındaki Besmelede geçen Allah kelimesi “Tanrı” şeklinde çevrilmiştir.³² 15. yüzyıl başlarında yapılmış satır arası bir Kur'an tercümesinde de Allah kelimesi “Tanrı” kelimesiyle çeviriye aktarılır.³³

Dinî konuları işleyen şairler, dinin temel kavramlarını sıkça kullanırlar. Yunus Emre de herkesi Kur'an ve hadislerde yer alan emirlere, şer'î esaslara en ufak teferruatına kadar uymağa davet eden³⁴ dizelerinde İslam dininin temel kavramlarıyla İslam'ın duyuş, düşünce ve inanç âlemini çizer.³⁵

İslam dininin en temel kavramı, Kur'an'ın ortaya koyduğu düşünce sisteminde en yüksek odak kelime, hiç şüphesiz “Allah”tır.³⁶ İslam öğretisinin büyük bölümü, özellikle ahlak ilkeleri Allah lafzıyla ilintili anlamların açıklmaları ile direkt yahut dolaylı bağlantılıdır.³⁷ Örnek olarak “peygamber”; Allah onu insanların arasından seçtiği³⁸ ve resul olarak görevlendirdiği³⁹ için, “kitap” Allah onu kullarına iletmesi için peygamberine vahyettiğinden dolayı dikkate değer hale gelmişlerdir. Allah'ın değer atfettiği “değerli”, iyi dediği “iyi”⁴⁰, helal kıldığı “helal”dir.⁴¹ İnanan birey için hayatta her şey anlamını O'nun katkısıyla bulur.⁴² Tevhid fikrinin insanlık için getirdiği en büyük kazanım, insanları birçok tanrıya inanmanın getirdiği zihin parçalanmasından ve bağımlılık duygusundan kurtarmasıdır.⁴³ Tevhidin bu kurtarıcı rolü, onun kolay bir üslup ve çoğunluğu günlük dildeki kelimeler yardımıyla halka öğretilmesiyle aktif hale gelir. Yunus Emre, tevhidi ve tabii ki İslam'ı, gündelik dildeki en uygun kelimeler ve yalın bir üslup ile yüzyıllar boyu halka aktaran usta bir öğreticidir.

Din dilinin kendine has bir formu vardır.⁴⁴ Dini, orijinal dilinden anlayıp, bunu bilmeyen halka yalın bir “konuşma diliyle” aktarmak başlı başına kabiliyet gerektirir. Yunus Emre, bu işi fevkalade büyük bir ustalıkla yapmıştır. İslam'ı anlatırken “Allah” lafzını da halkın diline aktaran Yunus Emre,

²⁹ Bu bilgiler için bk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, DİB Yayınları, Ankara 1990, s. 11-12.

³⁰ Arzu Çiftioğlu Çabuk, “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelerinde Besmele”, *Turkish Studies*, 2014, c. 9, sayı:12, s.130.

³¹ Emek Üşenmez, *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası*, Akademik Kitaplar, İstanbul 2013, s. 15.

³² Arzu Çiftioğlu Çabuk, “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelerinde Besmele”, s. 132.

³³ Ahmet Topaloğlu, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 1.

³⁴ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yayınları, Ankara 1991, s. 301.

³⁵ Sezai Karakoç, *Yunus Emre*, Diriliş Yayınları, İstanbul 2009, s.20.

³⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1975, s. 88.

³⁷ “Tanrı” terimi din dilinde hayati bir öneme sahiptir. Zira dini söylemdeki her türlü konuşma şu veya bu şekilde Tanrı hakkında konuşmadır, değerlendirilmesi için bk. Turan Koç, *Din Dili*, Rey Yayıncılık, Kayseri 1995, s. 23; Burada, Dostoyevski'nin “Eğer Tanrı öldüyse o zaman her şeyi yapmak mubahtır” sözü hatırlanabilir. Bu konuda geniş bir değerlendirme için bk. Erich Fromm, *Hayatı Sevmek*, çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınları, İstanbul 1996, s. 72.

³⁸ Âl-i İmrân 3/33.

³⁹ En'am 6/124.

⁴⁰ “İlahi buyrukların “gelişi güzel” olmadıkları, bir şey bizatihi “iyi” olduğu için bunun dini anlayışta “iyi” kabul edildiği konusunda geniş açıklama için bk. Mehmet S. Aydın, *Tanrı Ahlak İlişkisi*, TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 142-147.

⁴¹ Bakara 2/275; Mâide 5/87.

⁴² Din ve Tanrı tasavvurunun, bağlanana hem anlam sağladığı, hem de güçlü bir sığınak ve birleştiricilik sunduğu konusunda bk. Akif Hayta, “Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2006, c. 4, sayı: 12, s. 39.

⁴³ Şaban Ali Düzgün, “Kur'an'ın Tevhid Felsefesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2005, c. 3, sayı: 1, s. 6.

⁴⁴ Bu konuda bk. Turan Koç, *Din Dili*, 207; Ayrıca bk. Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s. 55-61.

sadece Allah lafzının değil, İslam inancındaki bazı özel kavramların da eşanlamlılarını *Divân*nda bolca kullanmıştır.

3. YUNUS EMRE’NİN BAZI DİNÎ KAVRAMLARI EŞANLAMLILARIYLA BİRLİKTE *DİVÂN*DA KULLANMASI

Divân’ı incelediğimizde Yunus Emre’nin sadece Allah lafzı yerine değil, dinî terminolojideki diğer bazı kavramların yerine de halkın dilindeki eşanlamlılarını, bu kavramlarla birlikte kullandığını görürüz. Bu kavramları ve yerine kullanılan kelimeleri şöyle örneklendirebiliriz:

- Cennet/Uçmak: Yunus Emre’nin *Divân*’ında hem Cennet kelimesi hem de eşanlamlısı olan Uçmak kelimesi geçer. “Cennet”, özel isim olarak 13 defa, “Uçmak” kelimesi ise toplam 42 defa kullanılır.⁴⁵
- Cehennem/Tamu: Yunus Emre’nin *Divân*’ında hem Cehennem kelimesi hem de eşanlamlısı olan Tamu kelimesi geçer. “Cehennem”, özel isim olarak 9 defa, “Tamu” kelimesi ise 23 defa kullanılır.⁴⁶
- Melek/Peri/Feriştah: Yunus Emre’nin *Divân*’ında hem Melek kelimesi hem de Türkçede onunla eşanlamlı kullanılan ama asılları Farsça olan Peri ve Feriştah kelimeleri geçer. “Melek”, özel isim olarak 6 defa, “Peri” kelimesi 4 defa,⁴⁷ aynı anlamdaki “Feriştah”⁴⁸ kelimesi ise 2 defa kullanılır.
- Nebî-Rasûl/Peygamber: Yunus Emre’nin *Divân*’ında hem Nebî ve Resûl kelimeleri hem de Türkçede onunla eşanlamlı kullanılan ama aslı Farsça olan Peygamber kelimeleri geçer. “Nebî” 6, “Resûl” ise yalın haliyle 12, “Resûlullah” olarak ise 8 yerde olmak üzere toplam 20 defa, bu iki kelimenin anlamdaşı olan “Peygamber” ise 22 defa kullanılır.⁴⁹

Görüldüğü üzere Yunus Emre, din dilindeki kavramlara ve sayıca onlardan daha fazla halk dilindeki eşanlamlılarına *Divân*nda yer vermiştir. Böylece halk, hem din dilini hem de kendi dilindeki karşılığını birlikte görüp öğrenmiştir.

4. YUNUS EMRE’NİN *DİVÂN*INDA ALLAH LAFZIYLA EŞANLAMLILIK KULLANDIĞI KELİMELELER

Dinî terminolojiye hâkimiyeti tartışmasız olan Yunus Emre, dizelerinde Allah lafzı yerine Farsça ve Arapça kökenli kelimelerle birlikte Türkçe bir kelime de kullanmıştır. Allah lafzıyla eşanlamlı kullanılan kelimelerden kastımız, esmâ-i hüsnâ arasında sayılan ve gerçekte Allah’ın sıfatları olan el-Basîr, el-Cebbâr, ed-Deyyân, el-Ġanîy, el-Haġġ gibi kelimeler değildir. Bu çalışmada bunlar incelenmeyecektir. Yapılacak olan sadece Allah lafzı ile eşanlamlı kullanılan kelimelerin tespiti ve kullanım detaylarıdır. Bu amaçla *Divân* baştan sona okunmuş ve bizzat Allah lafzıyla eşanlamlı kullanılan isimler tespit edilmiş ve bunlar kullanım sıklıklarına göre azdan çoğa doğru aşağıdaki alt başlıklarla sunulmuştur.

⁴⁵ Uçmak isminin Cennet kelimesiyle eş anlamlı kullanıldığı örnek bir dize şöyledir:

Sekiz Uçmak ‘âşıklara köşk ü sarâydur anlara / Mûsâ’layın Tûr Tağı’nda hayrân olup kalan benem.

Bu çalışmada Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divânı*, İstanbul H Yayınları, 2020) isimli eser kullanılmış ve dizelerin bu kaynaktan geçen imlâsı muhafaza edilmiştir. Ayrıca alıntılanan dizelerin geçtiği sayfa numaraları, çalışmaya aşırı dipnot yükü getireceği için verilmemiştir.

⁴⁶ Tamu isminin Cehennem kelimesiyle eş anlamlı kullanıldığı örnek bir dize şöyledir:

Yidi Tamu didükleri katlanmaya bir âhuma / Sekiz Uçmak eglemeye bunda niye egleneyin.

⁴⁷ Peri isminin Melek kelimesiyle eş anlamlı kullanıldığı örnek bir dize şöyledir:

Sen Süleymân köşkinde taht kurup oturdun bil / Div ü perîye düp-düz hükümler eyledün tut.

⁴⁸ Feriştah isminin Melek kelimesiyle eş anlamlı kullanıldığı dizeler şöyledir:

İki ferîşteh ine gele karşuna kona / Günâhlarını yaza sala boynuna biti

Kudret sûret yapmadın ferîştehler tapmadın / ‘Âlemi halk dutmadın ilerü yola geldüm.

⁴⁹ Peygamber isminin Nebî/Resûl kelimeleriyle eş anlamlı kullanıldığı örnek bir dize şöyledir:

Yüz bin yigirmi dört bin güzide peygamberler / Ümmetine buyurmuş dem evliyâ demidür.

4.1.Ma'būd: İbadet edilen yüce varlık⁵⁰ anlamına gelen bu kelime, Yunus Emre'nin *Divân*'ındaki sadece bir dizede Allah lafzıyla eşanlamlı olarak kullanılmıştır. İlgili dize şöyledir:

Ben 'âbidem ben ma'bûdam kamu yirlerde hâzıram / Zâlimlerden dâd alıcı miskînleri dutan benem.

'Abd kökünün ism-i fâil ve ism-i mef'ûl formlarını artarda kullanan Yunus Emre'nin Allah Teâlâ'yı anlattığı satırlarda yer alan yukarıdaki ifadelerde "ma'būd" kelimesinin Allah lafzıyla aynı anlamda kullanıldığı görülür.

4.2.Hüdâ: Farsçada ilah anlamına gelen ancak İslamiyet'in kabulünden sonra hem Farsçada hem de Türkçede Allah lafzıyla eşanlamlı kullanılan bu kelime⁵¹ Yunus Emre'nin *Divân*'ında sadece bir dizede geçer. Aşağıya alınan bu ifadelerde Hüdâ kelimesi Allah lafzıyla eş anlamlıdır.

Geh mutî' olam Hudâ'nun emrine bin cân ile / Geh dönem 'âsî olam Mûsî olam 'İmrân olam.

4.3.Mevlâ: Efendi, sahip, mâlik⁵² anlamlarına gelen bu kelime Yunus Emre'nin *Divân*'ında üç yerde Allah lafzıyla eşanlamlı olarak kullanılmıştır. İlgili dizeler şöyledir:

(Birinci dize:) *Evvel dirdi gönlüm bana / Atlar tonlar gerek bana.*

Mevlâ'm bir dert virdi bana / Dostun cemâlin arzular.

(İkinci dize:) *Hor bakma sen 'azîzüm 'ışk erine zinhar / Sırrı Mevlâ'sıyla pinhânıdur âşıklarun.*

(Üçüncü dize:) *Ma'lûmdur ahî yol eri Mevlâ'yıçün n'itdükleri / Mihnet içinde her biri miskîn olup gülmediler.*

4.4.İlâh: Yukarıda ifade edildiği üzere, "ilâh" kelimesi aslında tam olarak "Tanrı" kelimesiyle eşanlamlıdır. Bununla birlikte "Ey Allahım" veya "Ya Rabbi" gibi yakarış ifadeleriyle eşanlamlı olarak "İlahi!/Ya İlahi!" şeklinde günlük dilde kullanılır. Bu anlamıyla Yunus Emre *Divân*'ının altı yerinde ilâh kelimesini Allah lafzıyla eşanlamlı olarak kullanır. İlgili dizeler şöyledir:

Geldi Münker ile Nekir / Her birisi sordı bir dil.

İlâhî sen cevâb virgil / Allâh sana sundum elüm.

İlâhî bir 'ışk vir bana ben benligüm bilmeyeyin / Yavu kılayın ben beni isteyüben bulmayayın.

İlâhî derdümün dermânı sensin / Günâhkâr kullarun gufrânı sensin.

Zihî kim İlâhî devlet kime yoldaş olurısa / Ki dostıla sürdi 'ömri bu arada bu mekânda.

Miskîn Yûnus'un ser-mâyesi yokdur İlâhî / İllâ sevicidür seni 'ışkıyile seveni.

Yâ ilâhî ger su'âl itsen bana / Bu durur anda cevâbum uş sana.

İlâh kelimesinden türeyen "İlahî" kelimesinin, "Allah'la ilgili olan,⁵³ tanrısal" karşılığı da vardır. Yunus Emre, *Divân*'ında dört yerde bu karşılıkları çağrıştıracak anlamda "İlahî" kelimesini kullanmıştır.⁵⁴

⁵⁰ Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, "mâbud", 3/1870.

⁵¹ Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, "hüdâ", 2/1283; Şükûn "hüdâ", 2/763.

⁵² Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, "mevlâ", 3/1964.

⁵³ Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, "ilahi", 2/1369.

⁵⁴ Bu kullanımlar şöyledir:

Togrılık bekleyen dost kapusunda / Gümânsuz ol bulur İlâhî devlet

Yûnus öyle esirdür ol kapuda / Diler ki olmaya ebedî râhat.

Ko ölmek endîşesin 'âşık ölmez bâkidür / Ölmek senün nen ola çün cânun İlâhîdür.

Alaldan cânımı 'ışk-ı İlâhî / Benem Mecnûn gibi âvâre karşı.

4.5.Rab: Allah lafzıyla eşanlamlı kullanılan kelimelerden bir diğeri olan Rab, âlemlerin yaratıcısı, yaşatıcısı ve besleyicisi olan Allah⁵⁵ karşılığıyla günümüz Türkçesinde kullanılmaktadır. Kur'ân'da Rab kelimesi özellikle ilk beş yılda nazil olan surelerde çok yoğun olarak karşımıza çıkar. Bu yoğunluk, "ulûhiyetin aşkın/soyut yönünü temsil eden Allah lafzı yerine O'nun, yaratmış olduğu evrene yönelik fiilî tasarruflarını vurgulayan rab kavramını öne çıkarmıştır"⁵⁶ şeklinde yorumlanabilir. Yunus Emre'nin Divân'ında dokuz yerde geçen Rab kelimelerinin hepsi, ahiret ahvaline dair Allah'a sorular sorarken dile getirilen hususların ardına eklenen "Ya Rab" formundadır. Örnek bir dizede bu kullanımı görebiliriz:

Yûnus kabre vardukda Münker-Nekir geldükde / Bana su'âl sordukda dilüm döne mi yâ Rab.

4.6.Tanrı: Bu çalışma için *Divân*'ı baştan sona incelendiğinde, Yunus Emre'nin Tanrı kelimesini Allah lafzı yerine hem yalın olarak hem de ek almış halleriyle kullandığı görülmüştür. Tanrı kelimesinin toplam otuz kullanımından on altı tanesi yalın, kalan on dört tanesi ek almış kullanımlardır. Yalın kullanımlardan örnek bir dize şöyledir:

Her kim bana agyârısa Hak Tanrı yâr olsun ana / Her kancaru varurısa bâg u bahâr olsun ana.

Tanrı kelimesinin çekim eki almış halleri ve bunların *Divân*'daki kullanımını birer örnekle birlikte şöyle sıralayabiliriz:

"Tanrı'nun" kelimesi dört yerde geçer. Örnek dize şöyledir:

Müsülmanam diyen kişi şartı nedür bilse gerek / Tanrı'nun buyrugın tutup biş vakt namâz kılsa gerek.

"Tanrıyığın" kelimesi üç yerde geçer. Örnek dize şöyledir:

Geçüp gitmek dilerisen yâ düşmeyeyin dirisen / Şol kazandugun mâlunı Tanrı'yığın virmek gerek.

"Tanrı'dan" kelimesi iki yerde geçer. Örnek dize şöyledir:

Korkar oldum bir Tanrı'dan bîzâr oldum yatlu hûdan / İşbu işüm sagıncıla ben yoluma gitdüm ahî.

"Tanrı'n" kelimesi iki yerde geçer. Örnek dize şöyledir:

Sorucu gelür yir yırtup sorar Tanrı'n kimdür diyü / İş bu cânım anı tuyup sünüklerüm sıza durur.

"Tanrı'm" kelimesi bir yerde geçer. İlgili dize şöyledir:

Dervîşün gözi açuk dünî günü uyanık / Bu söze Tanrı'm tanuk bakmadın gören gelsün.

"Tanrı'yi" kelimesi bir yerde geçer. İlgili dize şöyledir:

İy Tanrı'yi bir bilenler cân Hakk'a kurbân kılanlar / Ölü degüldür bu cânlar 'ışk gölinde yüze durur.

"Tanrılık" kelimesi bir yerde geçer. İlgili dize şöyledir:

Bunca yıl bunca zamân biz işitdük bî-gümân / Çalap kendü sun'ından ere Tanrılık kıldı.

4.7.Çalab: Yunus Emre, Allah lafzının eşanlamlıları olarak yukarıda sayılan kelimelerden daha sık "Çalab" kelimesini *Divân*'ında kullanmıştır. Çalab kelimesi *Divân*'da altmış iki dizede altmış dört defa geçer. Bunların hepsinde, Allah lafzıyla hâs isim olarak eşanlamlıdır. Bekir Topaloğlu (öl.2016) Eski Türkçede Allah lafzıyla eşanlamlı olarak "Tanrı'nın", "Rab" lafzıyla eşanlamlı olarak da

Sohbetümüz ilâhidür sözüümüz kevser âbidür / Şâhumuz şâhlar şâhidür çalgumuzdur dost firâkı

Kim ki bir dem sohbet ola müftî müderris mât ola / Bir İlâhî devlet ola andan içen oldı bâki.

⁵⁵ Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, "rab", 3/ 2341.

⁵⁶ Hasan Nas, "Nas-Olgu İlişkisi Bağlamında Kur'ân'da Rab Kavramının Kullanım Oranı, Biçimi ve Zamanı", *Darulfunun İlahiyat*, 2021, c. 32, sayı: 1, s. 86.

“Çalab”ın kullanıldığını söylese⁵⁷ de bu durum Yunus Emre’nin şiirleri için isabetli bir tespit değildir. Yukarıda da ifade edildiği üzere rab kelimesi Yunus Emre’nin dilinde “Ya rab” şeklinde bir yakarış kelimesine dönüşmüştür. Rab kelimesinin eş anlamlısı Çalab olsaydı, bu ifadenin “Ya Çalab” şeklinde de kullanılması gerekirdi ki *Divân*’da böyle bir kullanım yoktur. İlerleyen satırlarda detaylarını vereceğimiz dizelerdeki “Çalab” kullanımları, Rab kelimesinin değil Allah lafzının hâs isim kategorisindeki eş anlamlısı olarak karşımıza çıkar. Allah lafzıyla hâs isim olarak eş anlamlı yegâne kelimenin “Çalab” olduğu tespit edildiği için diğer altı lafızdan farklı olarak içinde bu kelimenin geçtiği dizelerin hepsi tek tek okuyucunun istifadesine sunulacaktır. İlgili dizeler konularına göre şöyle tasnif edilmiştir.

4.7.1.Yaratan Varlık Olarak Çalab

Allah Teâlâ, her şeyi yaratan varlıktır.⁵⁸ Allah’la ilgili konuşurken ilk akla gelen detay, O’nun yaratıcı olduğudur. Yunus Emre de Allah Teâlâ’nın hem insan neslini hem de zamanı yaratmasını dizelerinde şöyle dile getirir:

Çalap Âdem cismini toprakdan var eyledi / Şeytân geldi Âdem'e tapmaga 'âr eyledi
Âdem'ün göbeginden Çalap yaratdı anı / Vaff diyüp turı geldi anlar güzer eyledi
Âdem İblîs kim ola işi işleden Çalap / Ayı günü yaradup leyl ü nehâr eyledi

Yaratan varlık olarak sadece Allah Teâlâ’nın ebedi olduğunu, yaratılanların ise dünya hayatında bir müddet kaldıktan sonra ebedi âleme geçiş yaptığını dile getirmek isterken Yunus Emre, halk arasında bilinen “dünya Sultan Süleyman’a bile kalmamış” atasözüne vurgu yapar:

Çalap viribidi bizi var dünyeyi görün diyü / Bu dünya hod bâkî degül mülke Süleymân neyimiş

Hayatın zorlukları zaman zaman insanı bunaltır. Allah Teâlâ’nın kuluna desteği hissedilmeden, ardından kolaylık geleceği müjdesi⁵⁹ hatırlanmadan bu zorluklar aşılamaz. Sıkıntılı günler, kişiye “dünyanın kahr çekme yeri” olduğunu da düşündürülebilir. Yunus Emre muhtemelen böyle zor bir durumda kaldığında şunları söyler:

Çalab'um bu dünyâyı kahr için yaratmış / Gerçeğin gelenlerün kahrını yutmak gerek.

4.7.2.Dua Edilen Varlık Olarak Çalab

Allah Teâlâ, kendisine dua edene icabet edeceğini açıkça bildirir.⁶⁰ Yunus Emre de hem kendisi Allah’a dua eder hem de başkalarına dua etmelerini tavsiye eder. Dua yoluyla Allah’la oluşturulan irtibatın hem bu dünyada hem de ahirette kişi için olumlu kazanımları olacaktır.⁶¹ Önemli olan bu irade beyanını⁶² doğru zamanlarda ortaya koyabilmektir. Yunus Emre’ye göre hiç kimse Allah’a dua etmekten çekinmemelidir.⁶³

İşit sözümi ya sağır / Tâ terezün gele ağır /
Yalvar Çalab'una çağır / Tanla seher vaktinde tur

⁵⁷ Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 1995, c. 11, s. 411.

⁵⁸ En’âm 6/102; Râd 13/16; Hicr 15/86; Yâsin 36/81; Zümer 39/62; Fâtır 40/62.

⁵⁹ İnşirâh 94/5-6.

⁶⁰ Bakara 2/186.

⁶¹ Furkan 25/77.

⁶² Derya Güney, *Mü'min Şahsiyetin İnşası Bağlamında Kur'an'da Dua*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul 2018, s. 77.

⁶³ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ahmet Arın, *Rahmanî Dualar*, Karakum Yayınları, Ankara 2019, 60-63.

Yunus Emre, dualarında dile getirdiği taleplerinin karşılanacağından emindir. Kimsenin çare olmayacağı dertlere O'nun derman olacağını⁶⁴ ayrıca dermanı olmayan derdi, şifası olmayan hastalığı Allah'ın yaratmadığını bilir.⁶⁵ O kendisiyle barışıktır ve dualarına Allah'ın daima karşılık verdiğini açıkça ifade eder. Çok günah işlese de, bunlardan dolayı dua edecek yüzü kalmasa da Onun sığınacak başka bir yeri yoktur:

Ulu ulu günâhlarum yüz komadı bana Çalap / Hiç kimse çâre kılmadı döndüm yine sana Çalap
'Âlimlere sordum nedür dermân günâhlu derdüme / Anlar dahı eyitdiler dermân ana yine Çalap

Dualarda sadece bu dünya ile ilgili talepler dile getirilmez. Aynı zamanda ölümden sonraki hayat için de kişi, Rabbinden talepte bulunur. Yunus Emre ölümden sonraki aşamalarda da Allah'ın yardım ve inayetini niyaz eder:

Va'de yitüp ölicegez ol sinleye varıcağaz / Zebânîler gelicegez sen 'inâyet eyle Çalap.
Zebânîler çün geleler beni yalnız bulalar / Bilmedüğüm dil soralar sen yardım eylegil Çalap.
Gürde soralar bu sözi esirgemez anlar bizi / Biz de sana tutduk yüzi sen esirge bizi Çalap.
Sensün bu benüm sultânım bu cânlar içinde cânım / Çokdur benüm günâhlarım sen meded eylegil Çalap.
Uçmaktağı Hûrîleri geymiş anlar nûr tonları / Ne bahtılı mü'minleri bize nasîb eyle Çalap.
Turmayup söylerem sözüüm günâhuma göyner özüm / Günâhlu Yûnus'un sözün sen kabûl eylegil.

Yunus Emre, Allah'ın inyeti, yardımını ve desteği olmadan yaptıklarımızın her zerresinin hesabını vererek⁶⁶ cenneti kazanabilmenin mümkün olmadığını bilir. Biz ancak günahlarımızın Rabbimiz tarafından affedilmesi ile hesabımızı tamamlayabilir ve amel defteri sağ tarafından verilenlerden⁶⁷ olabiliriz. Yunus Emre bu hakikati şu satırlarla anlatır:

Ne 'ilmüm var ne tâ'atüm ne gücüm var ne tâkatüm / Meger kıla 'inâyetün yüzümüzi ak Çalab'um.
Yûnus'ı sen yarlıgagıl bu günâhlu kullarıla / Eger yarlıgamazısan key katı firâk Çalab'um.

Yunus Emre'nin Allah Teâlâ'dan bir başka talebi de kanaat sahibi olmaktır. Sahip olmak hiç şüphesiz insanî bir arzudur.⁶⁸ Ancak her şeyin sahibi olmayı istemek aç gözlülüğün, doyumsuzluğun göstergesidir. Bunun için kişinin kanaat etmeyi bilmesi, elindekilerle yetinmeyi öğrenmesi gerekir. Yunus Emre, bitmek tükenmek bilmeyen arzular karşısında doyumsuzluğunu sonlandıracak, adeta doymayan yönleriyle bağlantısını kesecek bir kanaat bıçağına sahip olmayı Rabbinden ister:

Gel imdi iy miskîn Yûnus hevâseti elden bırak / Çalab'um rûzı eyle (nasîp buyur) bize kanâ'at bıçağını.

Yunus Emre, Rabbiyle dostça ilişkiler içinde olmayı arzulayan bir dervîştir. Allah'la dost olmaya gayret eder. Dostu Allah olmamak yahut dosttan ayrı olmak, dayanılmaz bir durumdur. Tasavvuf düşüncesine göre dünya hayatı, ebedi olan ahiret hayatına ve orada Rabbimiz Teâlâ'nın cemalinin görülecek olması müjdesine kıyas edilirse firak kabul edilir.⁶⁹ Bu bakımdan dervîşler, geçici olan dünya hayatı-

⁶⁴ Şuarâ 26/79-80.

⁶⁵ Ebü 'Abdillâh Muhammed b. İsmâil el- Buhârî, *el-Câmi'uş-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Naşr, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, "Tıbb", 1 (No.1).

⁶⁶ Zilzâl 99/7-8.

⁶⁷ Vâkıa 56/8-11; Hâkka 69/19-24.

⁶⁸ Sahip olma konusunda bk. Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak* çev. Aydın Arıtan, Say Yay., İstanbul 2019, s.37-51.

⁶⁹ Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Zafer Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünya Algısına Toplu Bir Bakış" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, c. 15, sayı: 2, s. 118-176.

nın bir an önce bitmesini ve ebedi hayatın başlamasını arzularlar. Ölüm, bu geçişin kapısıdır.⁷⁰ Allah'ı lezzetli bir içecek sunucusuna (sâkî) benzeten Yunus Emre, bu lezzeti tadan kulların ölüm eşliğini de kendiliğinden aşacaklarını ifade eder:

Dostdan haber kim getürdi sorun seher yıllerine / Hak Çalab'um bititmesin ayrılığın kullarına.

Vay bu ayrılık firâkı dünyâ kime kaldı bâkî / Hak Çalab'um olmuş sâkî kadeh sunar kullarına.

4.7.3.Kulun Daima Uyarıcı Bir Varlık Olarak Çalab

Allah Teâlâ, yarattığı varlıklar içinde insana halifelik vermiştir.⁷¹ Halifelik, yapılanların sorumluluğunu taşımayı da beraberinde getirir. Sorumluluğunu almak ve bedelini ödemek kaydıyla kişi, Allah'tan aldığı bu yetkiyle istediklerini yapma özgürlüğüne sahiptir.⁷² Yunus Emre bu hususu şöyle dile getirmiştir:

Bunca yıl bunca zamân biz işitdik bî-gümân / Çalab kendü sun'ından ere Tanrılık kıldı.

Sorumluluk sahibi olduğunu idrak eden insan, Allah'ın kontrolünden çıkıp başıboş hareket edemez. Allah Teâlâ, Peygamberleriyle ve onlara gönderdiği kitaplarla uyarıcı olarak daima kulunun yanındadır.⁷³ Kul bunu hissederek hayatını yaşarsa hata yapma ihtimali azalır ve yetkilerini doğru şekilde kullanmış olur. Bu uyarılar bazen bedenini yaşlanıp şekil değiştirmesi, saçın sakalın ağarması⁷⁴ şeklinde bazen bir başkasının kişiyi yaptıklarından dolayı uyarması yoluyla olur. Yunus Emre Allah'ın her türlü uyarısından kulun nasibini alması gerektiğini ifade ederken şöyle der:

Çün kara sakal agardı ak çıkdı karayı örttdi / Anı kim Çalab uyardı ol göze tuman gerekmez.

Kendini dış denetime açan insan, çeşitli vesilelerle Allah'ın uyarılarının farkında olur. Tasavvuf dilinde bu durum kişinin benliğini dervişliğe açması ve bir müridin uyarılarını kabul edecek hale gelmesi şeklinde açıklanır.⁷⁵ Bir müridin kendini denetlemesine ve uyarılarına açan kimsenin ise şeytanın işlerine karşı koyabilmesi kolaylaşmış olur:

Hakk'ı bulmak isteyenler eylesün nefsin dervîş / Çalab bize mürid virmiş dervîş olubilsem dervîş.

Benzer başka bir dize şöyledir:

Çalab eydür şol kula 'inâyet benden ola / Ne şeytân azdurısar ne kimse kâr eyledi.

4.7.4.Buyruk Sahibi Olarak Çalab

Yunus Emre'nin "Çalab" lafzını "Rab"la değil, bizatihi "Allah" lafzıyla eşanlamlı kullandığı tespitini yukarıda yapmıştık. Bu konudaki örnek dizelerden bir tanesi de aşağıdaki dizedir. Yunus Emre, kullarına ibadeti emreden Allah Teâlâ'yı kastederek O'nun en önemli iki emri olan namaz ve oruca işaret eder. Çalab lafzı yerine Allah lafzı konarak satır yeniden okunduğunda Çalab lafzının Allah lafzıyla eşanlamlı olduğu anlaşılır:

Benden öğüt isterisen eydivirem bildigümden / Budur Çalab'un buyruğu tutun oruç kılun namâz.

⁷⁰ İsa Çelik, "Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 2009, sayı: 40, s. 120-141.

⁷¹ Bakara 2/30.

⁷² Konuyla ilgili geniş değerlendirme için bk. Ömer Müftüoğlu, *Dinin Bağlayıcılığı ve İnsanın Özgürlüğü*, s.175-183.

⁷³ İlgili ayetlere örnek olarak bk. Mâide 5/19; A'râf 7/184,188; Hüd 11/2, 12, 25; Hicr 15/89; Hacc 22/49; Şuarâ 26/115...

⁷⁴ Rûm 30/54.

⁷⁵ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü: Letâifu'l-a'lâm fi işârâti ehli'l-ilhâm*, çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 442.

4.7.5.Kullarını Bağışlayan Bir Varlık Olarak Çalab

Allah Teâlâ'nın en bariz vasıflarından birisi de kulunun kasten yapmadığı hataları bağışlamasıdır.⁷⁶ Hatasını fark edip bir daha yapmamak üzere samimi bir şekilde tövbe ettiğinde bağışlanacağını bilen kul, Rabbine bu anlamda sonsuz güvenir. O'nun inayetine sığınmak kula yakışır. Zira Allah'ın rahmeti her şeyi kuşatmıştır.⁷⁷ Allah'ın inayetinin bağışlanmaya vesile olacağını Yunus Emre şöyle dile getirir:

Yayıldı Yûnus adı suçdur cümle tâ'atı / Çalab'um 'inâyeti suçın geçüre meğer.

Günahlarının bağışlanmasını isterken daha samimi ifadeler seçen Yunus Emre, günahları bağışlayacak başka birinin olmadığını ifade ederek Allah Teâlâ'nın rahmetinin bol oluşuna vurgu yapar:

Hak Çalab'um Hak Çalab'um sencileyin yok Çalab'um

Günâhluyam yarlıgagıl iy rahmeti çok Çalab'um

Kullar senün sen kullarun günâhları çok bunlarun

Uçmaguna sal bunları binsünler Burâk Çalab'um.

4.7.6.Sitem Edilen Bir Varlık Olarak Çalab

Kulların, yaratıcılarıyla olan ilişkileri yüzeysel değil samimi olmalıdır. Kul, içinden geldiği şekilde ve bütün samimiyetiyle söylemek istediklerini Allah Teâlâ'ya söylemelidir. Kulla Rabbi arasında resmiyet olmaz. Allah Teâlâ'ya ikinci tekil şahıs (sen) kipiyle dua edilir. Bu noktada bazen ileri sayılabilecek, had aşımı kategorisine girebilecek ifadeler de kulun ağzından dökülebilir. Ancak bu sözleri duyanlar kulun Rabbine tatlı bir sitem ettiğini bilirler, hiç kimse söylenenlerden bir isyanın dile getirildiğini çıkarmaz. Yunus Emre'nin aşağıdaki dizeleri bu kabilden sözlerdir.

Dilün eydür Çalap hâzır pes kulagun niçün sağır / Senün sözüne sen münkir va'llâh bu iş hatar durur.

Buna benzer samimi yakarışlara Mehmet Akif'in dizelerinde de rastlanır. Onun da Rabbine sitem-kâr sayılabilecek tarzda söyledikleri vardır. *Hakkın Sesleri* kitabında A'râf sûresinin 155. ayetini tefsir ederken yazdıkları, sınırları bir bakıma zorlayan bu tür ifadelere örnek verilebilir:

Yâ Rab, bu uğursuz gecenin yok mu sabâhı? / Mahşerde mi biçârelerin, yoksa felâhı!

Nûr istiyoruz... Sen bize yangın veriyorsun! / «Yandık!» diyoruz... Boğmaya kan gönderiyorsun!

4.7.7.Şükredilen Bir Varlık Olarak Çalab

Allah Teâlâ, kullarına imkânlar lütfeden, kulların da bu lütuflardan dolayı kendisine şükrettiği bir varlıktır. Şükreden kulların nail oldukları nimetleri arttıracaklarını⁷⁸ ifade buyuran Rabbimizin bu yönünü bilen Yunus Emre'nin de dualarında dile getirdiği istekler gerçekleştiğinde şükretmesi, olgun bir Müslüman davranışıdır. Şükretmek, bütün peygamberlerin Allah Teâlâ ile iletişim vasıtalarından birisidir. Kur'an'da kıssası anlatılan peygamberlerden birisi olan Hz. Nuh, iman etmeye davet ettiği oğlu, bunu

⁷⁶ Örnek ayetler için bkn. Bakara 2/284; Âl-i İmrân 3/31, 129, 135; Nisâ 4/48,116; En'am 6/54,145, 165; A'râf 7/153, 167...

⁷⁷ A'râf 7/156.

⁷⁸ Nisâ 4/147; İbrahim 14/7; Fâtır 35/30, 34.

kabul etmeyip de tufan günü suda boğulanlardan biri olduğunda⁷⁹ dahi Rabbine şükreden bir kul olmuştur.⁸⁰ Yunus Emre'nin şükür ifadeleri şöyledir:

Şükür şükür ol Çalab'a maksûduma irdüm bugün / Müştâkıdum bunca zamân pîrüm yüzün gördüm bugün.

4.7.8.Çok Sevilen Bir Varlık Olarak Çalab

Yaratılmış varlıkların en şerefli olan insan,⁸¹ kendisine lütfedilen imkânların sahibi olan Yaratanı çok sevecek, hayatını bu bilinçle devam ettirecek ve Allah'a sevgisinin tezahürünü hayatının her safhasında ortaya koyacaktır. Müslüman bireydeki Allah sevgisi, ilk insanların yaratılmasından önceye dayandıran Yunus Emre bu konuda şunları söyler:

Çalap 'ışkı cândaydı bu bilişlik andaydı / Âdem-Havvâ kandaydı biz anunla yâr iken.

Kişideki Allah sevgisinin yoğunluğunu anlatırken de Yunus Emre çeşitli benzetmeler yapar. Bunlardan birisi “bağrı baş eylemek”tir. Gönlün duyarlı, sevilene kavuşamamaktan dolayı yaralı olması anlamında⁸² Yunus Emre'nin bu ifadeyi sadece aşağıdaki dizelerde değil, *Divân*ında başka şiirlerde de kullandığı görülür.⁸³ İkincisi “sırrı fâş eylemek”tir. Sevgi ateşe benzetilir. Ateş nasıl ki bir şeyin önce dışına, kabuğuna değer ve içindekini ortaya çıkarırsa sevgi de gönülde var olan cevheri açığa çıkardığı için tasavvuf ehli bu tabiri kullanır. Yunus Emre'nin başka dizelerinde de “sırrı fâş eyleme” tabiri geçer.⁸⁴ Üçüncüsü ise “gözü tuş eylemek”tir. Gözün tek bir yere odaklanıp ondan başka bir şey görmemesi anlamında kullanılan bu değimi de *Divân*'da başka dizelerde görmek mümkündür.⁸⁵ Bu üç deyimle Allah Teâlâ'ya olan sevgisini anlatan Yunus Emre'nin ilgili dizeleri şöyledir:

Ol Çalab'umun 'ışkı bagrumı baş eyledi / Aldı benüm gönlümü sırrımı fâş eyledi

Hergiz gitmez gözümünden hiç eksilmez dilümden / Çalap kendü nûrını gözüme tuş eyledi.

Yunus Emre, derviş olmasının sebebini de Allah'ı çok sevmesine bağlar:

Esrük oldı cânumuz dür döker lisânumuz / Ol Çalab'umun 'ışkı beni dervîş eyledi.

Kendini “derviş” yapan bu sevginin yararından bahseden ve bu sevgiyi herkesin talep etmesini tavsiye eden Yunus Emre'nin, isteyen herkese bu sevgiyi Allah'ın bahşedeceğine dair de güçlü bir inancı vardır:

Bu 'ışkun sırrı 'aceb bu 'ışkı eyle taleb / Meger ki vire Çalab anı degme göz görmez.

⁷⁹ Hûd 11/42-43.

⁸⁰ İsrâ 17/3.

⁸¹ İsrâ 17/70.

⁸² Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*, “bağır”, 1/220.

⁸³ Bu kullanımlara örnek olarak şu dizeler verilebilir:

Akıdayım kanlı yaşum arturayım bagrum başın / Ta ki bulınca nakkâşum seyrân ideyin bir zamân.

Yavu kıldım ben yoldaşı onulmaz bagrumun başı / Gözlerümün kanlu yaşı ırmag olup çağlar mısın.

'Aceb şu yirde var m'ola / Şöyle garîb bencileyin

Bagrı başlu gözi yaşlu / Şöyle garîb bencileyin.

⁸⁴ Bu kullanımlara örnek olarak şu dize verilebilir:

Senün 'ışkun odı meger sıçramaya kimesneye / Bir zerre degdi Yûnus'a cihân içinde fâş oldı.

⁸⁵ Bu kullanımlara örnek olarak şu dizeler verilebilir:

Meger Yûnus gözi tuş oldı dosta / Ki kaldı kapuda andan içerü.

Nefs ili oldı harâb kibîr ayaklarda türâb / Gitdi perde vü hicâb dost gözüme tuş oldı.

Allah'ın her yerde yasalarıyla, gücüyle ve destek talebi olan kuluna yardımıyla hazır olduğunu vurgulamak isterken Yunus Emre şöyle der:

Her kanda ki gözün baka Çalab hâzırdur mutlaka / Şol cân ki tapmadı Hak'a assısı yok ziyâdadur.

Allah Teâlâ, yarattığı bütün varlıkları sever. Mahlûkat sevgiyi Ondan öğrenmiştir. Allah'ın bu sonsuz sevgisine, O'nu severek mukabelede bulunulabilir. Kulun gözünü dört açması ve Allah'ın sevgisini fark etmesi, yaratılmış her şeyi severek karşılık vermesi gerekir.⁸⁶

Çalab'un dünyâsında yüz bin dürlü sevgü var / Kabûl it kendözüne gör kangısı lâyıkdur.

Yunus Emre, Allah sevgisinin insanın fitratından kaynaklandığını bilir. Yaratana olan sevgi, içten gelir. Bu sevginin üretildiği yer gönüldür. Bu yüzden gönüller hassastır, Allah'a yönelen sevginin kaynağı olduğu için gönül kırmamak esastır. Gönül kırmak, orayı mekân tutan Allah sevgisine hadsiz bir müdahaledir. Böyle bir müdahaleye kimsenin hakkı yoktur. Yunus Emre gönül kırmama hatırlatmasını şu dizelerde yapar:

Gönül Çalab'un tahtı gönüle Çalab bahdı / İki cihân bed-bahtı kim gönül yıkarısa.

Allah Teâlâ, kulunun gönlüne değer verir, oraya karşı son derece hassastır. Kulunu kıracak, üzecek bir karar, bir eylem, gönlü incitecek bir müdahale Allah'tan sadır olmaz. Müslüman olan kişi bu hususta tam bir güven içindedir. Yunus Emre bu detayı şöyle dile getirir:

Görgil Çalab fazlını yıkmaz 'âsî gönlünü / Bin bin kerem lutfıla ol tercemân eyledi.

Allah'ı sevebilmek, O'nun bize bu yeteneği bahşetmiş olmasıyla bağlantılıdır. Sevmeyi bize öğretmemiş olsaydı biz Allah'ı sevezdik. Kişinin Allah'ı sevmesi, Allah'ın varlığının o kişideki tezahürüdür. Yunus Emre, Allah'ın kullarına olan bu lütfunu şu ifadelerle anlatır:

Allah benüm didüğine virmişdür 'ışk varlığını / Kime bir zerre 'ışk vire Çalab varlığı andadur.

Allah'ın bütün kullarına ikram buyurduğu bu durumun farkında olanlar, kendilerini O'nun sevgisiyle donatırlar. Bir de bu ikramın farkında olmayanlar vardır ki onlar Allah Teâlâ'yı gereği gibi takdir edemez⁸⁷ ve sevemezler. Yunus Emre bu duruma şu dizelerde dikkat çeker:

'İşk bir ulu hil'at durur bir niçeye virdi Çalab / Bir niçeler mahrûm kalup 'ışkdan haberdâr olmadı.

Tasavvuf öğretisinde Allah'ın mekândan münezzeh oluşu, gönülleri mekân tutmasına engel olarak görülmez. Dervişler, gönüllerini Allah'ın evi haline getirmeye çalışırlar. Bunun için kişinin mâlâyânî ile kendini meşgul etmemesi, gönlünü de bu anlamda temiz tutması gerekir. Hayatta olduğu sürece Allah Teâlâ'yı daima sevmek isteyen ve bu amaç için Rabbinden niyazda bulunan Yunus Emre, niyetini şu sözlerle dile getirir:

*Ben eydürem kim iy Ganî nedür bu derdün dermânı / Zinhâr esirgeme beni 'ışk odına yak Çalab'um
Ne yohsul u ne baydasın ne köşk ü sarâyıldasın / Girdün miskînler gönline idindün turak Çalab'um
Kogıl beni hoş yanayın kül oluban uşanayın / Ol sevdüğün Muhammed'e olayın çerâk Çalab'un.*

⁸⁶ Bizim kullandığımız *Divân*'da bulunmayan, ancak yaygın olarak Yunus Emre'ye atfedilen bu konuyla ilgili olduğunu düşündüğümüz dizeler şöyle hatırlanabilir:

Elif okuduk ötürü, / Pazar eyledik götürü, / Yaratılanı hoş gördük, / Yaratandan ötürü.

⁸⁷ En'âm 6/91; Hacc 22/74; Zümer 39/68.

Gönlünü, “dost” olarak gördüğü Rabbine açarken yol kazası yaşamaktan, hata yapmaktan korkan Yunus Emre, yine Çalabına dua ederek hatadan kendisini koruması niyazında bulunur. Aşağıdaki farklı dizeler Yunus Emre’nin dualarıdır:

Yünus göğüs açup dosta giderken / Çalab'um saklasun seni hatardan.

Gönül usanmadun sen bu seferden / Çalab'um saklasun seni hatardan.

4.7.9.Emrine Âmâde Olunan Bir Varlık Olarak Çalab

Yunus Emre’ye göre Müslüman olmanın somut göstergesi Allah’ın emirlerine eksiksiz uymaktır. Allah Teâlâ’nın emirlerine uymayan kişinin Müslüman olduğunu söylemesi, kuru bir iddiadan öteye geçmez. Gerçek Müslümanlık, Allah’ın emrettiği bir hayatı yaşamak, O’nun isteklerini dikkate almak ve buna gönül rızasıyla, itirazsız boyun eğmektir. Yunus Emre, dinin kişiye pozitif katkılarının olabilmesini Allah’ın emirlerinin hakkıyla yerine getirilmesine bağlar. Hakk’ın emirlerinin yerine getirilmemesinin neticelerini söyler:

Dimesün kim müselmânam Çalap emrine fermânam/ Dutmazısa Hak sözünü fâyide yok dînden ana.

4.7.10.Peygamber Efendimizi Âlemlere Rahmet Olarak Gönderen Bir Varlık Olarak Çalab

Peygamber Efendimizin Allah Teâlâ katındaki kıymeti tartışılmazdır. Müslümanlar, iman ettikleri Hz. Peygamber’e Allah Teâlâ’nın verdiği değer farkındadırlar. Yunus Emre, bu farkındalığı şöyle dile getirmiştir:

Çalap ‘Arş’ı ayagında olur Ferş / Cihânun müntehâsı Mustafâ’dur.

Peygamber Efendimiz (s.a.s.) söz konusu olduğunda hatırlanacak özelliklerden birisi de O’nun âlemlere rahmet olarak gönderildiğidir. “*Biz Seni âlemlere rahmet olarak gönderdik*”⁸⁸ ayetine atıf yaparak Yunus Emre şöyle der:

Çalap nûrdan yaratmış cânını Muhammed’ün / ‘Âleme rahmet saçmış adını Muhammed’ün.

Peygamberimizin miraç tecrübesi⁸⁹ de Allah Teâlâ’nın O’na verdiği değer bir göstergesidir. Miraç, İslam geleneğinde pek çok şiire, nâ’ta, yazıya konu olmuştur.⁹⁰ Olayın manzum olarak en detaylı anlatıldığı eserlerin başında Süleyman Çelebi’nin Mevlid-i Şerif’i gelir.⁹¹ Yunus Emre’nin dizelerinde bu denli detaya rastlanmasa bile Peygamber Efendimizin Burak isimli vasıtayla yaptığı yolculuğa atıf vardır:

Muhammed’e bir gice Çalap’dan indi Burâk / Cebrâîl eydür hâcem Mi’râc’a kıgurdı Hak.

⁸⁸ Enbiyâ 21/ 107.

⁸⁹ Peygamberimizin Miraç tecrübesiyle ilgili tefsirlerde ve siyer kaynaklarında detaylı bilgiler verilir. Bunların bir araya getirilip derlendiği ve bugünün okununun istifade edebileceği bazı çalışmalar şunlardır: Yaşar Düzenli, “Sembolizm Açısından İsrâ ve Mirâç’a Yeni Bir Yaklaşım Denemesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, c. 2, sayı: 1 s. 31-47; Çağfer Karadaş, “İsrâ-Mirâç Hâdisesi: Mahiyeti ve Gerçekliği”, *Kisbu İlahiyat Dergisi*, 2019, c. 1, sayı: 1, s. 55-73; Kemal Sandıkçı, “İsrâ ve Mirâç”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1969, c. 2, sayı: 24, s. 21-23.

⁹⁰ Bunlara; Ahmed Yesevî’nin Mirâç-nâme’si örnek verilebilir. Bu eserle ilgili bir değerlendirme için bk. Mehmet Temizkan, “Ahmed Yesevî’nin Mirâç-nâme’si ve Etkileri Üzerine Bir İnceleme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2016, c. 16, sayı: 2, s. 9-17; Ayrıca bk. Hasan Ali Esir, “Anadolu Sahası Mesnevilerinde Mirâç Mevzuu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2010, c. 15, sayı: 39, s. 683-708.

⁹¹ Tarihî süreçte Süleyman Çelebi’nin Mevlid’inin dışında başka Mevlidler de yazılmıştır. Bunlardan birisi de Molla Yoldaş Hilvetî’nin Çağatay Türkçesiyle yazdığı Mevlid’dir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Adem Çayan, “Molla Yoldaş Hilveti ve Çağatayca Mevlidi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, c. 5, sayı: 10, s. 345-360; Türkçe Mevlid metinleri hakkında ayrıca bk. Necla Pekolcay, “Türkçe Mevlit Metinleri Hakkında”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1972, c. 3, sayı: 25, s. 24-25.

Miracın ümmeti ilgilendiren asıl tarafı, Peygamber Efendimizin orada aldığı “iman eden, şirk koşmayan herkesin cennete gireceği” müjdesidir.⁹² Bu müjde, bütün Müslümanları sevindirdiği gibi Yunus Emre’yi de sevindirmiştir:

‘Âlem fahri Muhammed Mi'râc'a agduğında / Çalab'dan diledüğü ümmetine azıkdur.

Yunus Emre, Peygamberimiz söz konusu olduğunda Hz. Hamza’yı da hatırlar. O’nun İslam uğruna yaptığı kahramanlıklar ve sonunda eriştiği şehadet mertebesi İslam geleneğinde herkesi etkilediği gibi Yunus Emre’yi de etkilemiştir. Yunus Emre’nin Hz. Hamza’yı andığı aşağıdaki dizelerinde “Çalab” ismini Rab karşılığında değil, Allah lafzının anlamdaşı olarak kullandığı da bir kez daha görülür:

Çalab Tanrı'nun hâsı Hazret'e geçer nâzı/ Peygamber'ün âmusı Hamza pehlevân kanı.

4.7.11. Meleklerin Kendisini Zikrettiği Bir Varlık Olarak Çalab

Yaratığı her varlık Allah Teâlâ’yı zikir ve tesbih eder, Allah da buna karşılık verir.⁹³ Varlıkların kendi yaratılış yasalarına uygun davranmaları şeklinde tanımlanabilecek zikri yapanlar arasında melekler de vardır.⁹⁴ Meleklerin zikrini “cümbüş” olarak tanımlayan Yunus Emre, Kur’ân’dan önceki ilahi orjinli kitaplardan da haberdar olduğunu şöyle anlatır:

Gördüm göğün meleklerin her biri bir cünbüşdedür / Hak Çalab'un zikrin ider İncil ü hem Kur’ân benem.

4.7.12. Yunus’a Söz Söyleten Varlık Olarak Çalab

Tasavvuf terbiyesi almış dervişler, kendi cüzî iradelerini yok sayarak, olan biten her şeyin Allah Teâlâ’nın iradesine ve gücüne bağlayan cümleler kurmayı edebin gereği sayarlar. Bir ölçüde “had bilmek” olarak yorumlanabilecek bu durum aynı zamanda Allah’a teslimiyetin dille ifadesi olarak da anlaşılabilir. Diğer taraftan sözün tesirini artırmak, sözü söyleyene değil de söyletene dikkatleri çekmekle yapılır. Yunus Emre, bu terbiyeyi almış bir derviş olarak şunları söyler:

El bağlamışdur kamusı Hak Çalab'dandur umusı / Nökerlü kızdur kimisi alınmaduk çoklar yatur

Yûnus bilmez kendü hâlin Hak Çalab söyledür dilin / Bir niçesi yini gelin ak teleme yüzler yatur.

Miskîn Yûnus bu sözi kendözinden eyitmez / Hak Çalab viribidi sebağın dilümüze.

4.7.13. Çeşitli Özellikleriyle Çalab

Yunus Emre’nin *Divân*’ında geçen Çalab ifadelerini konularına göre yukarıda 12 başlık altında tasnif ettikten sonra bir de bu tasniflerden birinin altında değerlendirilmesi mümkün olmayan dizelere rastladık ve bunların her biri için ayrı birer başlık açmak yerine bu son başlık altında ilgili dizeleri sunmayı tercih ettik. Aşağıya alınan dizelerde, Allah lafzıyla eşanlamlı olarak Çalab kelimesinin Yunus Emre tarafından kullanıldığı ifadeler sunulmaktadır.

Yûnus imdi miskîn olgil hem miskînlere kul olgil / Zîra miskîn olanları arzûlayan Çalab durur.

İndi öküzi ol la’în âl ile azdurmaga / Sinek ile Hak Çalab öküzi elden kodı.

⁹² Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi' uş-şahîh*, İstanbul 1413/1992, “İman”, 279.

⁹³ Bakara 2/152.

⁹⁴ İsrâ 17/44; Enbiyâ 21/19-20, 27; Nûr 24/41; Sâd 38/18-19; Mü'min 40/7; Tahrim 66/6.

Bu dizelerin birinde Yunus Emre bir Kur'ân ifadesine de yer verir.⁹⁵ Doğru söz söylemeye dair tembihlerinin birinde ayetteki “*ve kuli'l-Hakk*” lafzını aynen kullanır:

Sözi togrı diyene Kuli'l-Hak didi Çalab / Bunda yalan söyleyen yarın utanasıdır.

Sohbeti anlattığı bir dizesinde ise Çalab lafzını yine Hak Çalab formuyla kullanır:

Sohbet cânı semirdür hem 'âşıkun 'ömridür / Hak Çalab'un emrile erenün himmetidür.

SONUÇ

Allah lafzı, sadece Allah Teâlâ'ya ait bir hâs isimdir. Başka hiçbir varlık bu isimle çağrılmaz. Allah lafzının ikili ve çoğulu olmadığı gibi dişil formu/müennesi de yoktur. Değişik dillerde Allah lafzının ayrı ayrı ism-i hâssını bulmak mümkündür, görüşünde olan Elmalılı, “Tanrı” ve “Hüda” isimlerini “Allah” lafzı gibi hâs isim saymaz. Bu iki isim “ilah”, “rab” ve “mabud” gibi cins isimdirler. Elmalılı'nın bu yönlendirmesi kadim Türkçede, Allah lafzının eşanlamlısı olarak kullanılan kelimelerin olabileceğini düşündürmüş, Yunus Emre *Divân*'ı bu amaçla çalışmada incelenmiştir.

Türkçenin dünyanın en eski dillerinden biri olduğu ve başka dillerin doğuşuna kaynaklık ettiği tezi 1930'dan başlayarak bir süre savunulmuştur. Bu dönemde Türkçedeki yabancı kökenli kelimeler yerine öz Türkçe karşılıklarının kullanılması uygulaması din diline de sirayet etmiş, bu saikle Allah lafzının yerine eşanlamlı olduğu düşünülen “Tanrı” kelimesi ikame edilmeye çalışılmıştır. Anılan dönemde ezandaki “Allahü ekber” ifadesi de “Tanrı uludur”a dönüştürülmüş ve minarelerden okutulmuştur. Elmalılı başta olmak üzere dönemin ileri gelen ulemasının muhalif görüşüne rağmen Tanrı kelimesinin Allah lafzıyla eş anlamlı olduğu tezi yıllarca savunulmuştur.

“Tanrı” kelimesi zihinlerde daha dışsal bir varlığı çağrıştırmaktadır. Yaratan, rızık veren, koruyup gözetken, dualara icabet eden, hesabın kendisine verileceği varlığın adı olarak Allah lafzı, eş anlamlılarıyla mukayese edildiğinde insana daha yakın ve kuşatıcı gelmektedir. Allah lafzının yerine, bu lafzın anlam alanını bütünüyle kapsayan başka bir kelime konulamayacağı hususunda İslam geleneğinde ulema hemfikirdir. Türkçedeki Tanrı kelimesi de dâhil olmak üzere farklı dillerdeki hiçbir kelime Allah lafzıyla tamamen eşanlamlı değildir. Bundan dolayı “Allah” lafzı, Rabbimiz Teâlâ'nın hâs ismi olarak korunmalı ve hem yazı hem de konuşma dilinde eşanlamlısı aranmaksızın kullanılmalıdır.

Yunus Emre'nin *Divân*'ı bu çalışma için incelenirken sadece Allah lafzının değil, din dilindeki bazı özel isimlerin yerine de eşanlamlılarının kullandığı tespit edilmiştir. Cennet yerine “Uçmak”, Cehennem yerine “Tamu”, Melek yerine Peri veya Feriştah kelimeleri bu tespit edilen eşanlamlılar arasındadır. Yunus Emre'nin dizelerinde Allah lafzı yerine Tanrı, Mabud, Mevla, İlah ve Çalab kelimelerini kullandığı görülmüştür. Bunlar arasında Çalab kelimesinin ayrı bir yeri vardır. Bu kelime *Divân*'da, Allah lafzından ve yerine kullanılan yukarıdaki kelimelerden daha sık geçmektedir. *Divân*'ın tamamında Rab'la değil Allah lafzıyla eşanlamlı kullanılan Çalab kelimesine bu yüzden yoğunlaşmış ve geçtiği dizeler konu itibarıyla tasnif edilerek on iki alt başlık altında incelenmiştir. Bu başlıkların birisi altında değerlendirilmesi uygun görülmeyen dört beyit ise on üçüncü başlığın altına alınmıştır.

Sonuçta Çalab kelimesinin, Allah lafzı terk edilmeden, bir zorlama ile değil, eşanlamlı bir hâs isim olarak Yunus Emre'nin de yaşadığı çağlarda kullanıldığı görülmüştür. Zaman içinde bu kelime günlük dilde yerini Allah lafzına bırakmıştır. Günümüzde özellikle ülkemizde Çalab kelimesini Allah lafzı yeri-

⁹⁵ Kehf 18/29.

ne kullanan kimse yoktur. Bununla birlikte Tanrı kelimesinin veya bir başkasının birebir eşanlamı gibi gösterilip özellikle dinî literatürde Allah lafzının yerine kullanılması ve/veya bu konuda bir dayatmaya gidilmesinin haklı ve doğru olmadığı/olmayacağı ifade edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Ağırman, Cemal, "Ad Koyma ve Hz. Peygamber'in İsimlere Karşı Tutumu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, sayı: 2, ss. 124-143.
- Akçınar, Ali, "Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) ve Tefsir Katkısı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c. 6, sayı: 1, ss. 17-36.
- Arın, Ahmet, *Rahmanî Dualar*, Karakum Yayınları, Ankara 2019.
- Atay, Rifat - Çiftçi, Esra, "Din Dili Çerçevesinde Süleyman Çelebi'nin Mevlid'inde Tanrı Kavramının Serüveni", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 44, ss.291-322.
- Atalay, Besim, *Divân-ı Lügâti't-Türk Dizini*, TTK Yayınları, Ankara 1986.
- Aydın, Mehmet S., *Tanrı Ahlak İlişkisi*, TDV Yayınları, Ankara 1991.
- Begavî, Ferrâ', *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed 'Abdullâh en-Nemir vdğr., c.1-8, Dâru Taybe, Riyad 1409/1989.
- Beydâvî, Nâsirüddin Ebû Saîd 'Abdullâh b. 'Umer b. Muhammed, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk vdğr., c.1-3, Dâru'r-Reşîd-Mu'essesetu'l-İmân, Beyrut 1420/2000.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Câmi'u's-şâhîh*, c. 1-3, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Cevherî, İsmâ'il b. Hammâd, *Sihâh*, thk. Ahmed 'Abdulgâfur Attâr, c. 1-6, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut 1984.
- Ceylan, Hasan Hüseyin, *Tanrı Uludur'dan Allahüekber'e Giden Yol*, Dünyabizim Yayınları, İstanbul 2020.
- Condon, John C., *Kelimelerin Büyülü Dünyası*, çev. Murat Çiftkaya, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.
- Coşkun, İbrahim, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde "Allah" Mefhumu", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, 2008, c. 9, sayı: 21, ss.117-143.
- Çabuk, Arzu Çiftöğlü, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelinde Besmele", *Turkish Studies*, 2014, c. 9, sayı: 12, ss. 125-141.
- Çağlayan, Harun, "Rasyonalizm Bağlamında Dilbilim ve Din Dili İlişkisi", *EKEV Akademi Dergisi*, 2014, sayı: 58, ss. 41-58.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, c. 1-3, Elif Ofset, İstanbul 1990.
- Çayan, Adem, "Molla Yoldaş Hilveti ve Çağatayca Mevlidi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, c. 5, sayı: 10, ss. 345-360.
- Çelik, İsa, "Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2009, sayı: 40, ss. 119-146.
- Dikici, Ali, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2012, sayı: 10, ss. 77-104.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsir-i Şerîfi*, c. 1-2, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1934.
- Düzenli, Yaşar, "Sembolizm Açısından İsrâ ve Miraç'a Yeni Bir Yaklaşım Denemesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, c.2, sayı: 1 ss. 31-47.
- Düzgün, Şaban Ali, "Kur'an'ın Tevhid Felsefesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2005, c. 3, sayı: 1, ss. 3-21.
- Düzgün, Şaban Ali, "İsimler'den Kelimeler'e: Âdem'den İbrahim'e İnsan Zihninin Tekâmülü", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, c. 9, sayı: 1, ss. 1-5.
- Ebu's-Su'ud, el-İmâdî, *İrşâdu'l-'âklî's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*, thk. 'Abdu'l-kâdir Ahmed 'Atâ', c. 1-5, Mektebetu'r-Riyâdî'l-Hadîse, Riyad t.y.
- Erginli, Zafer, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünya Algısına Toplu Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, c. 15, sayı: 2, ss. 117-181.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Kur'an Meali*, nşr. Recep Şentürk - Asım Cüneyd Köksal, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Esir, Hasan Ali, "Anadolu Sahası Mesnevilerinde Miraç Mevzuu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2010, c.15, sayı: 39, ss. 683-708.
- Evkuran, Mehmet, "İslâm Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2007, c. 2, sayı: 1, ss. 45-62.
- Foucault, Michel, *Kelimeler ve Şeyler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, İstanbul 1994.
- Fromm, Erich, *Hayatı Sevmek*, çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınları, İstanbul 1996.
- Fromm, Erich, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan, Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Güney, Derya, *Mü'min Şahsiyetin İnşası Bağlamında Kur'an'da Dua*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul 2018.
- Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Hayta, Akif, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve Dil Özelinde Dini Reformasyon Değerler Eğitimi Dergisi", 2006, c. 4, sayı: 12, ss. 29-63.
- İmil, Muhittin, "Cumhuriyetin Milli Kimlik İnşası ve Dil Özelinde Dini Reformasyon Çabaları", *Dini Araştırmalar*, 2019, c. 22, sayı: 56, ss. 409-428.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1975.
- İbn 'Âşûr, Muhammed 'Tâhir, *Tahrîr ve't-tenvîr*, c. 1-15, Dâru'l-Tûniyye, Tunus 1405/1984.
- İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Be'albekî, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut 1987.
- İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, c. 1-10, Mektebetu Nizâr Muştafâ, Riyad 1417/1997.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr vdğr., c. 1-4, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire t.y.
- Kadri, Hüseyin Kâzım, *Nûrû'l-Beyân*, nşr. Ömer Mahir Alper, Vadi Yayınları, İstanbul 2019.
- Kahraman, Ferruh, "Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler ve Bu İsimlerin Kültürle İlişkisi", *Edebalı İslamiyat Dergisi*, 2020, c. 4, sayı: 2, ss. 15-40.
- Karacan, Elvan, "Bebeklerde ve Çocuklarda Dil Gelişimi", *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 2000, c.3, sayı: 4, ss. 263-268.
- Karadağ, Cağfer, "İsrâ-Miraç Hâdisesi: Mahiyeti ve Gerçekliği", *Kisbu İlahiyat Dergisi*, 2019, c.1, sayı: 1, ss. 55-73.
- Karakoç, Sezai, *Yunus Emre*, Diriliş Yayınları, İstanbul 2009.
- Kâşânî, Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü: Letâifu'l-'alâm fi işrâti ehli'l-ilhâm*, çev. Ekrem Demiri, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Koç, Turan, *Din Dili*, Rey Yayıncılık, Kayseri 1995.

- Koçyiğit, Talat - Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, DİB Yayınları, Ankara 1990.
- Komisyon, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, c. 1-4, MEB Yayınları, İstanbul 2000.
- Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yayınları, Ankara 1991.
- Kurubî, Muhammed b. Ahmed, *Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin Türkî, c. 1-11, Mu'essesetu'r-Risâle, Beyrut 1427/2006.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, thk. Bekir Topaloğlu, c.1-17, Mizan Yayınevi, İstanbul 2005-2010.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Muhammed, *Nuket ve'l-uyûn*, thk. Seyyid b. 'Abdılmağşûd, c. 1-5, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut t.y.
- Muslim, Ebu'l-Huseyn el-Haccâc, *Câmi' uş-şahîh*, c. 1-3, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Müftüoğlu, Ömer, *Vahiy Kaynaklı Metinler Bağlamında Dinin Bağlayıcılığı ve İnsanın Özgürlüğü*, Ankara Okulu Yayınları, 2. bsk., Ankara 2016.
- Nas, Hasan, "Nas-Olgu İlişkisi Bağlamında Kur'an'da Rab Kavramının Kullanım Oranı, Biçimi ve Zamanı", *Darulfunun İlahiyat*, 2021, c. 32, sayı: 1, ss. 65-88.
- Özcan, Zeki, *Teolojik Hermenötik*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.
- Pekolcay, Necla, "Türkçe Mevlit Metinleri Hakkında", *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1972, c.3, sayı: 25, ss. 24-25.
- Râzî, Faḥruddîn, *Mefâtiḥü'l-gayb*, c. 1-17, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401/1981.
- Sâhib b. 'Abbâd, *Muḥîṭ fi'l-Luḡa*, thk. Muhammed Hasan, c. 1-11, Matba'atu'l-Meârif, Bağdat 1975.
- Sandıkçı, Kemal, "İsra ve Miraç", *İslam Medeniyeti Dergisi*, 1969, c. 2, sayı: 24, ss. 21-23.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- Şükûn, Ziya, *Farsça-Türkçe Lügat*, c. 1-3, MEB Yayınları, İstanbul 1996.
- Ṭaberî, Muhammed b. Ceñir, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Türkî, c. 1-15, Dâru Hecr, Kahire 1421/2001.
- Tatçı, Mustafa, *Yûnus Emre Dîvânı*, H Yayınları, 3. bsk., İstanbul 2020.
- Temizkan, Mehmet, "Ahmed Yesevî'nin Mirâç-nâme'si ve Etkileri Üzerine Bir İnceleme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2016, c. 16, sayı: 2, ss. 9-18.
- Topaloğlu, Ahmet, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- Topaloğlu, Bekir, "Esmâ-i Hüсна", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 1995, c. 11, ss. 404-418.
- Uzun, Mustafa İsmet, "İstanbul ve Ezan", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz, c. 1-5, İSAM Yay., İstanbul 2015.
- Üşenmez, Emek, *Türkçe İlk Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası*, Akademik Kitaplar, İstanbul 2013.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ahmed, *Tefsîrü'l-basîṭ*, thk. Farklı Muhakkikler, c. 1-13, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed, Riyad 1430/2009.
- Yapıcı, Asım, "Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anlamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2004, c. 2, sayı: 7-8, ss. 167-206.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 1-10, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.
- Zemaḥşerî, Ebu'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Umer, *Keşşâf 'an ḥakā'iki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekāvil fi vucūhi't-te'vîl*, thk. 'Adil Ahmed 'Abdulmevcûd vdğr., c. 1-6, Mektebetu'l-'Ubeykân, Riyad 1418/1998.